

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақ тіл білімі кафедрасы

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы,
профессор, көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы,
публицист М.С. Серғалиевтің 85 жылдығына арналған
«МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ

Астана, 2023

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор,
көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы, публицист М.С. Серғалиевтің
85 жылдығына арналған
«МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Астана 17 наурыз 2023 жыл

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2
Қ70

Баспаға Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ғылыми кеңесі ұсынған

Редакция алқасын басқарған: Сыдықов Е.Б.

Редакция алқасы: А.Бейсенбай, Қ.Сарекенова, Б. Әбдуәліұлы (жауапты шығарушы),
Маликов Қ., Кенжалин Қ.К.

ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, көрнекті тіл маманы, әдебиет сыншысы, публицист М.С. Серғалиевтің 85 жылдығына арналған «МЫРЗАТАЙ СЕРҒАЛИЕВ ЖӘНЕ ФИЛОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2023. – 345 б.

ISBN 978-601-337841-1

Қазақ тіл білімінің қалыптасуы, дамуы, бүгінгі көтерілген дәреже-биігі – қазақ ғалымдарының ондаған жылдарғы ұжымдық ізденістерінің жемісі. Осы ұжымның ішінде М.Серғалиевтің есімі оқшау аталатын мамандар қатарында тұрады. Ол тіл білімі, публицистика, әдістеме бағытында қатар еңбек етіп, қазақ руханиятында өзіндік із қалдырды. Бүгінде ғалым-ұстаздың қалыптастырған ғылыми мектебі өз жұмысын жалғастыруда, сонымен қатар серғалиевтану ізденістері де басталып келеді. Жинақта жарық көрген ғалымның ғылыми мұрасына арналған зерттеулер – сол жұмыстардың нақты көрсеткіші.

Конференция Мырзатай Серғалиевтің ғылым мұрасын зерделеуге және жалпы филология мәселелеріне арналған. Жинақта отандық зерттеушілермен қатар, түркі тілдес елдер ғалымдарының тіл, әдебиет, тарих, әдістеме салалары бойынша жасаған баяндамалары мен мақалалары жарияланып отыр.

ISBN 978-601-337841-1

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2

© Қазақ тіл білімі кафедрасы, 2023

5. Худойназаров Х. «Шажараи турк» ва унинг ўрганилиши. – Т.: Ўқитувчи, 1993. 15-бет.
6. Кошғарий. Девони луғотит турк. –Тошкент: Шарқ, 2014.
7. Саъдий. Гулистон. –Тошкент: Маънавият, 2008.
8. Навоий. Тўла асарлар тўплами. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2013.

ҚЫПШАҚ ТІЛДЕРІНІҢ ҚОЛӨНЕР ЛЕКСИКАСЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТАРИХИ ТАЛДАУ

(қазақ, қырғыз, қарақалпақ және башқұрт тілдері бойынша)

*ЖУМАДУЛЛА Д.Д.
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ докторант.
Астана, Қазақстан*

Аннотация. В предлагаемой статье рассматривается специфика кыпчакских языков и диалектов. Цель статьи - сравнительно-исторический и лингвокультурологический анализ ремесленной лексики кыпчакских языков. Встречаются диалекты огузского, кыпчакского, карлукского и других языков. Изучена ремесленная лексика на казахском и других кыпчакских языках. В ходе статьи в качестве ссылки на исследование были использованы рукопись «Ат-тухфатуз закиятү фил лугатит туркийати», несколько номеров журнала «Советская тюркология».

Ключевые слова: кыпчакские языки, ремесло, диалект, лексика, исследование, язык, общение, культура, лингво-культурный анализ.

Annotation. The article discusses the specifics of the Kipchak languages and dialects. The purpose of the article is a linguoculturological analysis of the craft vocabulary of the Kipchak languages. There are dialects of Oguz, Kipchak, Karluk and other languages. The craft vocabulary in Kazakh and other Kipchak languages was studied. In the course of the article, the manuscript «At-tukhfatus zakiyatu phil lugatit turkiyati», several issues of the journal «Soviet Turkology» were used as a reference to the study.

Keywords: kipchak languages, craft, dialect, vocabulary, research, language, communication, culture, linguocultural analysis.

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада қыпшақ тілдері мен диалектісінің ерекшелігі қарастырылған. Мақаланың мақсаты қыпшақ тілдерінің қолөнер лексикасын салыстырмалы – тарихи және лингво-мәдениеттанымдық талдау. Оғыз, қыпшақ, қарлұқ және басқа тілдердің диалектілері кездеседі. Қазақ және өзге қыпшақ тілдеріндегі қолөнер лексикасы зерделенді. Мақала барысында «Ат-тухфатуз закийату фил луғатит туркийати» қолжазбасы, «Совет тюркологиясы» журналының бірнеше саны зерттеуге сілтеме ретінде қолданылды.

Кілт сөздер: қыпшақ тілдері, қолөнер, диалект, лексика, зерттеу, тіл, қарым-қатынас, мәдениет, лингво-мәдени талдау.

Кіріспе

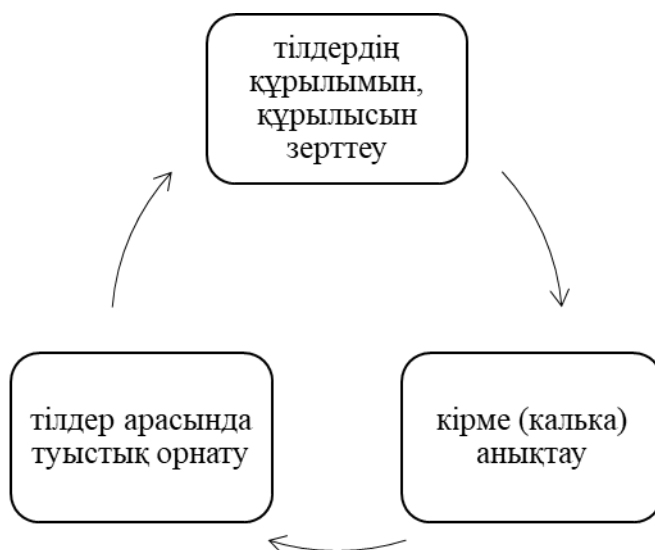
Ұлттық қолөнерді зерттеу мәселесі бүгінде тек өнер тарихшылары, этнографтар, археологтар, тарихшылар, саяхатшылар, мәдениеттанушылар ғана емес, сонымен бірге өнерге қызығушылық танытқан зерттеушілер назарынан тыс қалмады. Өнер - этностың рухани және материалдық мәдениетінің көрсеткіші. Қазақ мәдениетінде қолөнердің орны әрқашан құнды.

Қазақстанның ұлттық өнерін зерттеу мәселесі батыс, сондай-ақ Ресей зерттеушілерінің, отандық ғалымдардың жұмыстарында әртүрлі аспектілерде қарастырылған деуге болады. Қазақ мәдениетін қалыптастырудағы ұлттық өнердің қызметі және оның әлеуметтік мазмұны жоғары. Ұлттық қолөнердің және қыпшақ тілдерінің қолөнер лексикасының ерекшеліктерін анықтау арнайы зерттеуді қажет ететін тақырыптардың бірі ретінде қарастырылады.

Тілді әлеуметтік өмірдегі ең маңызды қарым-қатынас құралы ретінде бағалайтын қоғам оның өзгеруі мен дамуын мұқият қадағалайды. Әлеуметтік құбылыстардың бірі ретінде әлеуметтік құбылыстарды бейнелейтіні де мәлім. Қоғамда болып жатқан және болып жатқан барлық нәрсе тілде өз орнын табады, сондықтан лексика арқылы сіз халықтың өмірін елестете аласыз, ал қоғамның дамуында тілдің дамуын көре аласыз. Демек қоғамның дамуы арқылы тілдің дамуы жүреді.

Салыстырмалы-тарихи тіл білімінің қалыптасуы XIX ғасырдың бірінші ширегіне жатады. Л.В.Щерба «салыстырмалы тарихи тіл білімінің ерекшелігін көрсету қажет, себебі егер сіз әртүрлі тілдердің құрылымының зерттелгеніне және оны қалай жасау керектігіне назар аударатын болсаңыз, онда тіл біліміндегі бірінші кезекте маңыздысы лингвистикалық мәселе» деп жазады. [1,5-7]

Салыстырмалы тарихи лингвистика тілдегі диахрондық процесті бірінші орынға шығарды, сондықтан салыстырмалы-тарихи тіл білімінің негізгі саласын анықтауға болады.

1 сурет. Салыстырмалы-тарихи тілі білімінің негізгі салалары

Салыстырмалы-тарихи тіл білімінің теориялық аспектілерін қолдануға тырысқан алғашқы лингвист ғалымдардың бірі Франц Бопп болды. Ф.Бопптың салыстырмалы-тарихи лингвистикадағы зерттеулерінен басқа, даниялық ғалым Расмус-Кристиан Расктың «ежелгі еврей тілін зерттеу немесе исланд тілінің шығу тегі» тағы бір маңызды еңбек болып саналады. [2, 63-64] Салыстырмалы-тарихи тіл білімінің тағы бір зерттеушісі лингвистикадағы логикалық-грамматикалық бағыттың өкілі Ф.И.Буслаев.

Салыстырмалы тарихи тіл білімін зерттеудің негізін қалау принциптерді, пәнді және ғылыми-зерттеу әдісін анықтайтын салыстырмалы ғылымның дәлірек қалыптасуына әкеледі. Қазіргі уақытта зерттеушілер нақты лексикалық этимологияны қарастыратын материалды салыстырмалы лексикалық-семантикалық талдауға қызығушылық танытады.

Бұл әдіс лексикология саласындағы біздің зерттеуіміз үшін де маңызды екенін айта кету керек. Салыстырмалы-тарихи әдіс тілдің фонетикалық және морфемалық деңгейлеріне сөзсіз үлес қосты, ал лексикологияда лингвистикалық зерттеулер аз болғандықтан бұл зерттеуде «Ат-тухфатуз закийату фил луғатит туркийати» қолжазбасы, «Совет тюркологиясы» журналының бірнеше саны қолданылды.

Зерттеу нысаны: Қазақ қолөнері мен қыпшақ тілдерінің қолөнер лексикасының ерекшеліктері.

Зерттеудің пәні: лингвомәдениеттану, этнолингвистика, өнертану.

Зерттеудің мақсаты: Қазақ қолөнері мен қыпшақ тілдерінің қолөнері лексикасының ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу міндеттері:

- Қазақ қолөнері мен қыпшақ тілдері қолөнері лексикасының зерттелу тарихына шолу жасау;
- Қолөнерге қатысты ұғымдарға түсінік беру;
- «Ат-тухфатуз закийату фил луғатит туркийати» қолжазбасындағы қолөнер лексикасын зерттеу.

Материалдар мен әдістер. Қазақ қолөнері мен қыпшақ тілдерінің қолөнер лексикасының ерекшеліктерін анықтау барысында талдау, салыстырмалы-тарихи талдау, жүйелеу, сипаттама әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау. Ұлт пен ұлыстың ерекшелігін тілмен емес, сонымен қатар қолөнер арқылы да зерделеуге болады. Демек қолөнер рухани және материалдық құндылықтарды емес, сондай-ақ мәдениетті, қарым-қатынасты, тіпті лексикалық ерекшелігін көрсете алады. Әрбір ұлтқа тән мәдениет, әсіресе ұлттық қолөнер ұрпақтан ұрпаққа беріліп, бүгінгі күнге дейін өз құндылығы мен маңыздылығын жоғалтқан жоқ. Технологиялардың қарқынды дамуына және бүгінде дамып жатқан түрлі құндылықтарға қарамастан қолөнер әлі де өзекті. Бүгінгі күні де қолөнер, зергерлік, инновациялық дизайн, сәндік және қолданбалы өнер үлгілерін байқауға болады.

Суретшінің, ұстаның, зергердің, қолөнершілердің көмегімен ұлттық өнер үлгілері бүгінгі күнге дейін сақталып келеді және ұлттық мәдениеттің дамуына ықпал етіп, сақтайды. Тілдік мүмкіндіктер ұлттық өнердің өзіндік ерекшелігінің жалғыз тетігі. Тіл ұлттық өнердің өзіндік ерекшелігін сақтайды, тілдің көмегімен оның толық мәнін көруге болады.

Түркі диалектологиясы мен диалектографиясында нақты тілдер бойынша көптеген еңбектер және түркі тілдерінің жекелеген топтары бойынша салыстырмалы тарихи жұмыстар бар. Алайда, оғыз, қыпшақ, қарлұқ, ұйғыр және түркі тілдерінің басқа да типтері диалектілерінің тарихи ареалдары бойынша жалпылама диалектологиялық зерттеулер жасау қажеттілігі әлі де жоғары. Аталған зерттеу оғыз, қыпшақ немесе қарлұқ тілдерінің ерекшеліктері және тілдің немесе диалектінің әртүрлі деңгейлеріндегі белгілі бір жүйелер мен ішкі жүйелерде тілдің фонетикасы, грамматикасы немесе лексикасы құбылысының ерекшеліктері сияқты ұғымдармен жұмыс жасауына байланысты маңыздылығы арта түседі. Сонымен қатар оғыз, қыпшақ немесе қарлұқ тілдері мен диалектілер толық көлемде зерттелмеген деп тұжырымдауға болады. [3, 3]

Дәстүрлі мәдениетті оның этникалық, аймақтық және диалектикалық формаларында зерттеу керек, тиісінше дәстүрлі мәдениетті зерттеудің негізгі көзі - тіл. Мәдениет, табиғи

тіл сияқты, семиотикалық жүйе сияқты белгілер жүйесі немесе сөздің семиотикалық мағынасында тіл ретінде түсініледі.

Осы орайда антропологиялық парадигмаға көшу фактісін ескеру қажет, яғни мәдениет пен тілді адаммен тығыз байланысты, демек оның санасы, ойлауы, пәндік-практикалық және рухани қызметі көрінеді. Бұл тәсілде бастысы мәдениеттің «интегралдығын» түсіну, яғни оның барлық формалары мен жанрларының семантикалық бірлігі, атап айтқанда тіл, салт, сенім, халықтық өнер, демек бұл әлемді қабылдайтын және түсінетін әрі адам мәдениетін құратын әлемнің біртұтас бейнесімен анықталады.

Мәдениетті зерттеуге кешенді көзқарас этнолингвистиканың көмегімен жүзеге асырылады. Этнолингвистика деп отырғанымыз тілді адам санасы, менталитеті, тұрмыстық және салттық мінез-құлқы, мифологиялық идеялар мен мифопоэтикалық шығармашылық призмасы арқылы зерттейтін пән. [4]

Этнолингвистика термині (этномантика, антрополингвистика) ғылымға этникалық топ, мәдениет және тіл арасындағы қарым-қатынасты ашқан американдық ғалымдар Ф.Боас пен Э.Сепирдің зерттеулерінің арқасында енгізілді.

Тіл – мәдениеттің айнасы, демек нақты әлем, қоршаған орта, адам және қоғамдық сана мен ұлттық сипаты. Тіл мәдениеттің қарым-қатынас құралы да, адамдарды бөлу құралы да бола алады. Тіл - бұл оның тасымалдаушыларының белгілі бір лингвомәдени қоғамға жатуының белгісі, бұл қоғам өкілдерінің әлем туралы білімі мен идеяларын, оны бағалауды біріктіретін ақпараттық белгілердің жиынтығы. Тілдің негізгі бірлігі - сөз. Сөз ұғымның тақырыбын емес, ана тілінің санасында осы тақырып туралы ұғымға негізделген көзқарасты бейнелейді.

Зерттеу тақырыбына сәйкес зерттеулер өте аз. Осы орайда «Ат-Тухфа» қолжазбасы қолданылды. Қолжазба ежелгі қыпшақ тілінде, оның ішінде оғыз бен қарлұқ тілдері араласқан элементтермен жазылған. Аталған қолжазбада күнделікті тіршілігінде орын алған жылқы мен ит атауларына ерекше орын берілген. Сонымен қатар қолжазба ортағасырлық түрік тайпаларының мәдениеті мен тұрмысы, дәстүрлері, әскери және зергерлік өнері, өмірі мен қоршаған ортасы туралы құжаттарға сілтемелер береді.

Орта ғасырдағы түріктердің табиғаты мен қоғамын түсінумен және асқақтатумен тікелей байланысты этнографияда халықтар өмірінің тарихи, әлеуметтік, қоғамдық-саяси, қоғамдық-саяси өзгерістеріне, жалпыадамзаттық және дәстүрлерге, көзқарастары байқалады.

Ең алдымен қазақ тіліне тоқталып өтейік. Қазақ тілі Алтай тіл отбасының түркі тілдерінің қыпшақ тобына жатады. Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Қазақ тілі қарақалпақ, қырғыз, татар, башқұрт, қарашай, балқар тілдері секілді қыпшақ тобына кіреді. Қазақ тілінің тарихи тамыры ежелден бастау алады. Қазақ этносының ежелгі тілінің тарихы екі тарихи дәуірге бөлінеді. Ежелгі дәуірден (б.з.д. 1-2 ғ.) түркі қағанатының құлауына дейінгі кезеңді (9 ғ.) қамтиды. Дәл осы кезде болашақ қазақ тілі түркі әлемінің ең күрделі тілдік ерекшеліктерін бойына сіңіреді.

Қыпшақ тілдеріндегі қолөнерге қатысты атаулар мен салыстырмалы деректерді Орхон-Енисей жазбасымен қатар, салыстырмалы лексиканың ортағасырлық негізін қалаушы М.Қашқари, кейін В.В.Радлов, С.Е.Малов, Л.З. Боровков, Ә.Қайдар, К.Мусаев секілді алтай тіл білімі бойынша В.И. Цинциустың басшылығымен жүргізілген ұжымдық зерттеулерден кездестіре аламыз. [5]

«Ат-Тухфа» қолжазбасын зерттегенде зергерлік атаулар кездеседі: сырға, білезік, жүзік, моншақ.

Р.Н.Шойбеков өз зерттеулерінде «сырға» сөзі жайлы өз тұжырымын «асырға», «ысырға», «ісірге», «ісарға», «ызырға» деген атаулар болған деп түйіндейді.

Зерттеудің дәлелі ретінде В.В.Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» еңбегіндегі «асірге» ұғымын, «Хусрау уа Шірін» поэмасынан «асырға», Г.Вамберидің еңбегінен «ісірге», «есірге» сынды сөздерді мысал етеді. [5,118-119] Төменде «Ат-Тухфа» қолжазбасынан «ис ирқә» ұғымына түркі тілдері бойынша ерекшеліктерді көруге болады.

1 кесте.

Қазіргі түркі тілдерінде:

	Тіл	Ұғым
	Қазақ	Сырға
	Татар	Алка
	Түркімен	Ысырға
	Өзбек	Сирға
	Қырғыз	Сырға
	Қарақалпақ	Сырға, әребек
	Ұйғыр	Пәйпәзә
	Тува	Сырға
	Ноғай	Сырға
0	Башқұрт	Һырға

Осы жерде назар аударарлығы дауысты әріппен басталған нұсқа түркімен тілінде сақталғанын байқаймыз. Ал кестеде берілген басқа тілдерде сөз басында кездесетін дауысты дыбыс түсіп қалып, редакциялаудан өткен.

Сонымен қатар қолөнер лексикасында кездесетін «жүзік» ұғымының қазіргі түркі тілдерінде атауы:

2 кесте.

	Тіл	Ұғым
	Қазақ	Жүзік
	Татар	Йөзек
	Қара қалпақ	Жүзик
	Башқұрт	Йөзөк
	Түркімен	Йүзүк

«Ат-Тухфа» қолжазбасында «уузук» деп берілген. Бұл өз кезегінде оғыз бұтағына жататын түрік және түрікмен тілдерімен сай келеді.

Біз зерттеп отырған қыпшақ тілдеріне жақындық М.Қашқаридің еңбегінде байқалады. Бұл еңбекте зерттеліп отырған ұғым «жүзүк» деп беріледі. Тиісінше қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдерімен, демек қыпшақ-ноғай және қырғыз-қыпшақ топтарындағы тілдерге сай келеді.

Білезік қазақ халқында бүгінгі күнге дейін сақталған қолөнер, зергерлік бұйым. Ертеде де, бүгінгі күні де білезікті бір қолға немесе екі қолға жұп етіп тағу үрдісі бар. Қазақ халқының дәстүріне сәйкес, білезіктердің күмістен жасалғанын сый етіп тарту дәстүр болды. Себебі күміс әрқашан «тазалықтың белгісі» ретінде бағаланды. Қазақ халқының салты бойынша жаңа шаңыраққа жаңа келін түскенде енесі ырымдап қос

білезікті ырымдап сыйға тартатын болған. Білезіктің тұтас және құрамды бөліктерден тұратын түрлері де бар. [6, 93-94]

Қазіргі түркі тілдерінде:

3-кесте.

	<i>Тіл</i>	<i>Ұғым</i>
	Қазақ	<i>Білезік</i>
	Татар	<i>Беләзек</i>
	Қара қалпақ	<i>Билезик</i>
	Башқұрт	<i>Беләзек</i>
	Түркімен	<i>Билезик</i>
	Қырғыз	<i>Билерик</i>
	Ноғай	<i>Билезик</i>

Зерттеуге сілтеме ретінде алынған «Ат-Тухфа» қолжазбасында білезіктің атауы «bilezik» деп берілген. Ал М.Қашқаридің еңбегінде «билазук» деп көрсетілген. Жоғарыдағы кестеге назар аудара отырып, жалпы білезік атауының сақталғанын көре аламыз.

Қолөнер лексикасының тағы бір тобы - қару-жарақтар. Қару-жарақ өз бастауын тас дәуірінен бастайды. Ертеде адамдар қорғанып әрі тамағын тауып жеуі үшін қаруды пайдаланғаны мәлім. Кейін алтынмен апталып, күміспен қапталған, әшекейленген қару-жарақ шығарыла бастады. Қыпшақ тілдері лексикасында да қару-жарақтың түрлері сан алуан.

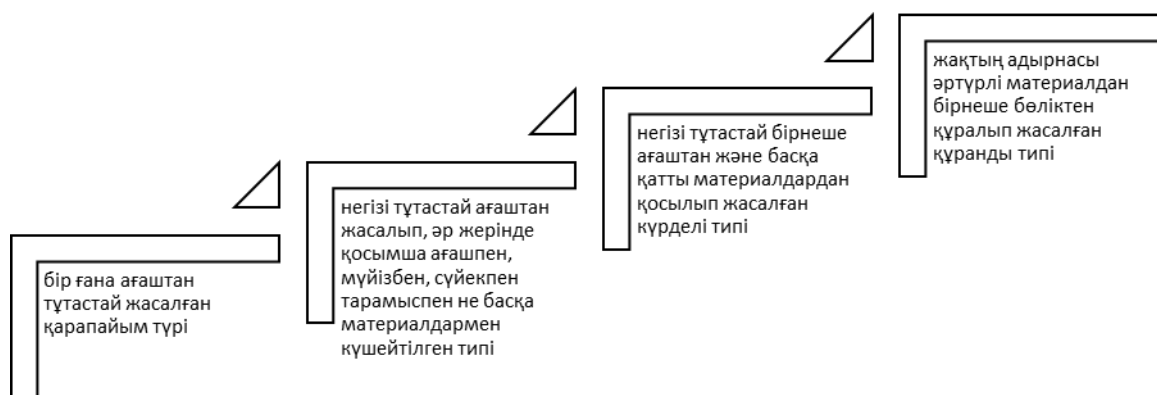
Қару-жарақ жайлы ұғымдарды анықтау үшін қайтадан қолжазбаға жүгінеміз. Қолжазбада атқыш, садақ, қылыш, қалқан, қорамсақ секілді жарақ түрлері келтірілген.

Садақтың қол қаруы екені мәлім, ендеше қыпшақ тілдері лексикасында талдап көрелік.

5 кесте.

	<i>Тіл</i>	<i>Ұғым</i>
	Қазақ	<i>Садақ</i>
	Қара қалпақ	<i>оқ-жай, сары-жай</i>
	Башқұрт	<i>ян, йәйә</i>
	Қырғыз	<i>Жаа</i>

Садақтың бірнеше түрлері бар: жай, жақ, саржа, керіс. Жай – кірмесіне жебе салып тартатын көне дәуір қаруы, садақ. Белгілі қару зерттеушісі М.В. Горелик жақтарды, яғни садақтарды конструкциясына қарай төрт типке бөледі: [6,40]

2 сурет. Садақтардың конструкциясына қарай төрт типі. М.В.Горелик бойынша

Қару-жарақ жайлы сөз болғанда «қылыш» ұғымының болары анық. «Ат-Тухфа» қолжазбасында қылыш қару атауы «qılıç» деп берілген. Басқа да ортағасырлық еңбектерде «килич» деп көрсетілген. Қазіргі түркі тілдерінде негізінен килич деп соңғы әрпі «ч» деп қолданылған. Мәселен, татар, түрікмен, өзбек, қырғыз, ұйғыр, құмық, әзірбайжан, түрік тілдерінен көруге болады.

6 кесте.

Тіл	Ұғым
Қазақ	Қылыш
Қара қалпақ	Қылыш
Башқұрт	Кылыс
Қырғыз	Кылыч

Кейін түркі тілдерінің құрылымдық жүйесі араб-парсы тілінің ықпалына байланысты айтарлықтай өзгерістерге ұшырады, бұл ерекшеліктер бүгінгі күнге дейін байқалады. Қазақ тілінде, сондай-ақ басқа қыпшақ тілдерінің лексикалық құрамында моңғол сөздері де жиі кездеседі. Сонымен қатар, славян тілдері де қазақ тілінде лексиканың қалыптасуына аз әсер етпей қоймады. Қазақ тілінің жалпы және әдеби нормалары ана тілдерінің ерекше тілдерін талдау және таңдау негізінде қалыптасты. Сондай-ақ, қазақ тілінің диалектілік лексикасы ежелгі ана тілдерінен ғана емес, көрші тілдердің элементтерінен де тұратыны белгілі. Сырттан келген ықпалға қарамастан, қазақ әдеби тілі өзінің мақсатын сақтап қалды.

Қорытынды

Белгілі бір халықтың құндылық өлшемін құрайтын негізгі категориялар мен ұғымдарды күнделікті қолдану сөздерінің коммуникативті, танымдық мазмұнынан табуға болады. Тілді адаммен, оның танымымен, ойлауымен және рухани-практикалық қызметімен тығыз байланыста зерттеу ХХ ғасырдың аяғы мен ХХІ ғасырдың басындағы лингвистикалық ғылымның басым бағыты. Оның ішінде қолөнер лексикасын зерттеу әлі де тың тақырып болып қала береді. Әлемнің ұлттық бейнесін қалыптастыруда белгілі бір ортада өмір сүретін халықтың географиялық, климаттық, табиғи жағдайлары, кәсіптің ерекшеліктері, салт-дәстүрлері маңызды рөл атқаратынын атап өтуге болады. Қолөнер көшпелі мәдениеттің өкілдері ретінде далада өмір сүрген қыпшақ тілдері халқына барынша таныс болғандықтан, қолөнер ұғымдарын қазақ тілінде ғылыми-танымдық тұрғыдан ғана емес, ұқсастық, халықтық таным тұрғысынан да кешенді танудың маңызы зор.

Бүгінгі күні зерттеу жасауды толығымен мамыражай күйде жасауға мүмкіндік бар. Десе де қыпшақ тілдері қолөнер лексикасын зерттеулері жоқтың қасы деп айтса қателеспейміз. Әлі де көптеген зерттеулердің қажет екені анық. Қоғамның саяси, әлеуметтік және экономикалық құрылымына жаңа серпін беріп қана қоймай, сонымен бірге егеменді мемлекет мүддесі үшін ұлттық өзін-өзі танудың жандануына, халықтың жоғары рухының, бай руханиятының негізі мен өзегі ретінде қоғамдағы тілдің маңызы мен қызметін жаңа деңгейге көтеруге ежелгі тілдің лексикасын танудың маңызы зор екені анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Т. 1 / отв. ред. М. И. Матусевич; Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. – 180 с.
2. Томсен В. История языкознания до конца XIX века (краткий обзор основных моментов). – М.: Уч.пед.гиз, 1938. – 160 с.
3. Баскаков Н.А. Задачи составления тюркских ареальных исторических диалектологических атласов / Советская тюркология. №3 Баку – 1982
4. Кобозева. И.М. Лингвистическая семантика. М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с
5. Шойбеков Р.Н. Қазақ тілінің қолөнер лексикасы: фил.ғ.д.дисс: 10.02.02. Алматы: А.Байтұрсынұлы атын. Тіл білімі ин-ты, 2006. – 310б.
6. Бикенов А. Қазақтың материалдық мәдениеті. – Астана: Фолиант, 2010. – 192б.

ШАҒАТАЙ ТІЛІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ЛИНГВИСТИКАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕЛІМІ

ЗИНЕДИНА А. С.

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты.
Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада орта ғасыр кезеңіндегі қазақ жазба тілі туралы ғылыми ой-пікірлер сараланады. Шағатай тілі атауына қатысты зерттеулер сөз болып, «шағатай тілі – қандай тіл» деген сауалға жауап ізделінеді. «Шағатай тілі» терминінің шығуы, оның болмысы және қазақ лингвистикасындағы зерттеліміне шолу жасалынады.

Тірек сөздер. Шағатай тілі, ескі қазақ жазба тілі, орта ғасыр түркі әдеби тілі, тіл тарихы, жазба тіл

Орта ғасырда түркі халықтарының әдеби ескерткіштері, ресми хат үлгілері шағатай тілінде жазылды. Шағатай тілі – қазақ, өзбек, түрік тілдері секілді қолданыстағы тіл емес, жасанды тіл. Былайша айтқанда, орта ғасырда өмір сүрген, үстемдік еткен тілдердің қоспасынан жасалған, барша түркі халықтарына ортақ тіл. Шағатай тілінің бір артықшылығы – оны барлық түркі халықтары түсінгендігінде. Сол себепті орта ғасырда түркілер ауызекі сөйлеуде ұлттық өзіндік ерекшеліктер танытса да, жазба тілге келгенде бірізділікті сақтаған. Демек шағатай тілі – өз заманының қажеттілігін өтеуге, түркі халықтарын ұйыстыруға қызмет еткен халықаралық жазба тіл. Сондықтан шағатай тілі мәселесін көтергенде, орта ғасырлық көркем шығармалардың тіліндегі ала-құлалықты ескеруіміз қажет. Өйткені «шағатай тілі» - шартты атау, оның құрамында сол дәуірде өмір сүрген түркі халықтары тілдерінің қоспасы бар, одан өзге араб-парсы тілдерінен енген сөздер де кездеседі. Шағатай тілі орта ғасыр кезеңіндегі әдеби ескерткіштері тілін зерттеген В. Радлов, А. Самойлович, Э. Тенишев, Э. Наджип, П.